СЕКРЕТАРІАТ КОМІСІЇ
З ПИТАНЬ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ
ПРИ ПРЕЗИДЕНТОВІ УКРАЇНИ

)1001 Київ, вул. Хрещатик, 24, к. 808
тел.: +38 044 226-30-91, 228-43-98, 228-80-94,
факс: +38 044 228-43-98

НІМЕЦЬКА КОНСУЛЬТАТИВНА ГРУПА
З ПИТАНЬ ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ

Україна, 01001 Київ, вул. Хрещатик 30/1,
тел.: + 38 044 228-63-42, + 38 044 228-63-60,
факс: + 38 044 228-63-30

“Подальший розвиток фінансових ринків сільської місцевості в Україні: стратегія ”

Зміст

1 Передумови становлення фінансових ринків у сільській місцевості України..... 2

2 Забезпечення повернення кредитів 3

2.1 Забезпечення прибутковості аграрного бізнесу 3

2.2 Застава для короткострокового та довгострокового кредитування 6

2.2.1 Кредитування під заставу наявної продукції 7
2.2.2 Система іпотечного кредитування 9

2.3 Гарантування повернення сільськогосподарських кредитів 11

2.4 Банкрутство (санація) підприємств-позичальників 13

3 Система інституцій фінансового ринку 14

3.1 Розвиток банківського сектору в Україні 14

3.2 Розвиток небанківських фінансових установ 17

3.2.1 Зміцнення кредитних спілок (союзів) 17
3.2.2 Розвиток лізингу в сільському господарстві 18

4 Роль держави у формуванні фінансово-кредитної системи сільської місцевості України 20

Висновки 23

1 Передумови становлення фінансових ринків у сільській місцевості України

Процес реформування сільського господарства та розвитку сільської місцевості отримав протягом останніх 18 місяців небувалого в Україні розвитку. Такі заходи, як реформування реструктуризація колективних сільськогосподарських підприємств, видача сертифікатів на право власності на землю та відхід держави від прямого фінансування сільськогосподарських підприємств заклали добрий фундамент для відтворення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств в Україні.

Проте, для покращення умов життя в сільській місцевості в Україні потрібно ще багато чого зробити. Зокрема, потрібно, щоб прибутковість підприємств сільського господарства стала нормою та щоб в сільській місцевості поряд із сільськогосподарськими підприємствами мали можливість розвиватися також і інші підприємства, для того щоб можливість заробляти собі на життя була також гарантована людям, які не зайняті в аграрному секторі економіки.

Необхідною передумовою успішності цього процесу є створення функціонуючого фінансового ринку спрямованого на сільську місцевість. Україна сьогодні знаходиться в процесі розвитку. Комерційні банки лише в 2000 році активно розпочали надавати кредити сільськогосподарським виробникам. Не дивлячись на цей факт, потрібно констатувати, що приватні сільськогосподарські підприємства та приватні підприємці в аграрному секторі залишаються так само, як і інші малі та середні фірми в Україні майже без всілякого зовнішнього фінансування. Можливими джерелами фінансування залишаються неофіційні кредити, торгові кредити та в деяких випадках – через кредитні спілки.

Як показує досвід багатьох країн Центральної та Східної Європи, створення фінансових ринків, сільській місцевості є непростим та багатовимірним завданням. Воно полягає в вирішенні цілої низки проблем в різних сферах. Зовнішнє фінансування має отримувати лише той, хто переконливо зможе довести, що він в змозі прибутково вести господарство та може і має бажання повернути кредит. Тому, необхідна наявність **кредито- та платоспроможних позичальників**.

Друга важлива передумова полягає в тому, щоб забезпечити **можливість рефінансування** для фінансових інститутів рефінансування в достатньому обсязі. Досвід говорить про те, що мобілізація державних коштів є навряд чи доцільною та що іноземний капітал наявний лише в дуже обмеженому обсязі. В сільській місцевості фінансові інститути не в змозі залучати вклади громадян в достатній кількості. Отже, зробити заощадження привабливим та, передусім, надійним є основною передумовою для створення фінансових ринків в сільській місцевості в Україні.

Банки можуть надавати кредити лише в тому випадку, коли вони володіють необхідним **ноу-хау** щодо того, як це робити ефективно та з найменшими витратами. Деякі українські банки продемонстрували в 2000 року значні успіхи в сфері фінансування сільського господарства, проте проблема мінімізації витрат залишається все ще дуже актуальною як при фінансуванні аграрних підприємств, так і при наданні мікрокредитів. Банки мають підвищити свою ефективність, щоб відсоткова маржа, тобто різниця між ставкою відсотків по кредитах та депозитах, могла поступово зменшитися. Лише в цьому випадку банки зможуть стати привабливими для вкладів населення та позичальників. Інші країни, що знаходяться на етапі ринкової трансформації, як наприклад Естонія, показали, який значний потенціал заощаджень населення існує в економіці.

Центральною проблемою є недосконала законодавча база та створення інституцій та фінансової інфраструктури. В цій сфері, в минулому році Україна вже також зробила значні кроки вперед. Внесення змін і доповнень до Закону “Про банки та банківську діяльність”, законодавства щодо лізингової діяльності в Україні, скасування картотеки № 2 та зняття мораторію на запровадження процедур банкрутства в сільському господарстві є значним прогресом. Активна участь держави особливо може бути корисною в сфері створення необхідних фінансово-кредитних

інституцій і організацій та при реформуванні судової системи для спрощення провадження процедури банкрутства.

В наступній концепції буде розглянуто необхідні напрямки реформ в послідовності, яка наведена вище. При цьому кожний підрозділ буде розпочинатися коротким описом існуючих проблем і завершуватися можливими шляхами та заходами щодо їх вирішення. Ця концепція не претендує на цілісність та завершеність, і є лише підгрунтям для подальшої дискусії. Тому автори були б дуже вдячними за будь-які пропозиції чи коментарі.

Автори переконані в тому, що на українські фінансові ринки в сільській місцевості в найближчі роки очікує добре майбутнє і що будь-які позитивні зрушення у вирішенні наведених вище проблемних сферах будуть одразу відображатися на розвитку місцевих фінансових ринків. Проте нечесним та необ'єктивним було б ствердження, що в найближчі місяці чи навіть роки в Україні буде створено те, що в умовах західної ринкової економіки вимагає десятиліть тестувань та розвитку. Україна може і повинна вчитися і зробити необхідні висновки з помилок інших країн для того, щоб запобігти негативним наслідкам реформування. В будь-якому разі, неможливо протягом декількох років досягти такого розвитку фінансових ринків, щоб усі проблеми фінансування підприємств в сільській місцевості були б остаточно вирішені. Великим успіхом та раціональним очікуванням можна було б вважати ситуацію, коли з року в рік фінансовий сектор мав би сталий розвиток, все більше і більше підприємств ставали б прибутковими і для них все легше і дешевше ставало б отримання б отримувати коротко- та довгострокового фінансування на вільному ринку капіталів.

2 Забезпечення повернення кредитів

Вихідною умовою кредитування є платоспроможність позичальників, а основним джерелом повернення кредитів є прибуток. Разом з тим, для гарантування повернення позик позичальники заставляють майно, кошти від реалізації якого можна спрямувати на покриття кредиту. Для забезпечення кредиту використовують механізм надання гарантій, але в сільському господарстві України ця схема не знайшла широкого застосування. За умови неспроможності позичальника виконати умови договору та розрахуватися з кредиторами можливо проводиться через провадження процедурибанкрутства або до судової санації позичальника.

2.1 Забезпечення прибутковості аграрного бізнесу

Більшість сільськогосподарських виробників в минулі роки були неприбутковими і з цього приводу точилися жваві дискусії, чи підприємства є неприбутковими, бо вони роками не отримували жодних кредитів, або навпаки підприємства не отримували кредитів від банків, оскільки вони були неприбутковими. За цією дискусією стоїть політично дуже важливе питання – чи потрібно державі виділяти фінансові ресурси для вкладання їх у сільськогосподарські підприємства, чи спочатку потрібно зробити все можливе для того, щоб аграрні підприємства стали прибутковими?

Фактично цю проблему можливо вирішити тільки наступним чином: **комерційні банки, які використовують гроші своїх вкладників для надання кредитів, мають бути впевненими в тому, що підприємства буде в змозі вчасно повернути наданий йому кредит.**[1] Тому підприємства мають буди здатними, як це наведено зображено в подальшому, підвищити їх власний потенціал, змінити свої організаційно-управлінські схеми та надати прозорості своїм

[1] В Німеччині, наприклад, майже неможлива ситуація, коли нерентабельне підприємство отримує кредит. Виключенням може стати випадок, коли підприємство має дуже високу частку власного капіталу в загальній структурі капіталу і таким чином володіє достатнім обсягом ліквідних активів для того щоб переконати банк в тому, що прибутковість скоро буде досягнуто знову.

комерційним операціям зробити прозорими свої комерційні операції. **Ці кроки можливо здійснити без залучення стороннього фінансування і тому їх здійснення є передумовою для отримання кредитів.**

По багатьох приватних сільськогосподарських підприємствах та інших як малих так і середніх підприємствах майже відсутні історичні дані, на основі яких можливо було б провести грунтовний аналіз прибутковості. Також наступники колишніх колективних сільськогосподарських підприємств господарювали в минулі роки з величезними збитками і значна їх частина є усіх колишніх КСП складали в 1998 та 1999 році близько відповідно 4,06 млрд. грн. та 3,39 млрд. грн. відповідно. Частка збиткових підприємств сягала 80% та навіть більше. Ситуація значно змінилася у 2000 році - сектор закінчив рік з прибутками в 747.8 млн грн. Особливої уваги заслуговує збільшення частки прибуткових підприємств до 58 %. Цьому сприяла ціла низка факторів, зокрема, сприятлива цінова кон'юнктура на ринках сільськогосподарської продукції,[2] численні пільги, як наприклад, списання простроченої заборгованості перед бюджетом та звільнення сільськогосподарських підприємств від сплати податку на додану вартість та фіксованого податку на землю. Не дивлячись не це, досягнення минулого року є досить помітними і головним ту є відмова від схеми "накопичення боргів- їх списання", зняття мараторію на банкрутство аграрних підприємств .

З вищезазначеного можна зробити наступні висновки щодо напрямків державної політикив сфері фінансової підтримки сільської місцевості. Не українське сільське господарство є принципово неприбутковим, а тільки певна частина сільськогосподарських підприємств. Для комерційних банків та інших кредиторів то є визначальною різницею, яка стала помітною в останні роки. Кредитори працюють виключно з прибутковими підприємствами, причому останні вже в змозі виторгувати для себе у банків найвигідніші умови надання кредитів. Тому центральною метою аграрної політики в Україні має стати створення рамкових умов для збільшення кількості сільськогосподарських підприємств, які є прибутковими. При цьому не потрібно забувати, що наслідки структурних змін потрібно пом'якшувати і вживати необхідних соціальних заходів по відношенню допрацівників тих підприємств, які з багатьох причин виявились неприбутковими.

Можливі напрямки підвищення прибутковості. Низька прибутковість більшості українських сільськогосподарських підприємств має цілу низку причин. Їх можна класифікувати на внутрішньовиробничі та такі, які пояснюються загальноекономічним та політичним середовищем. Значення економічного середовища не раз вже було описано та воно чітко знаходить свій прояв в тому, що навіть підприємства, які є дуже успішними та прибутковими в економіках інших країн на світовому ринку, в Україні наштовхуються на значні проблеми прибутковості свого бізнесу. **І навпаки, лише незначна частка українських аграрних підприємств змогла б вести прибутково свою діяльність, коли б вони мали змогу працювати в умовах економічного та політичного середовища країн Європейського Союзу.** Перебудова сільського господарства в нових Федеральних землях Федеративної Республіки Німеччина показала, наскільки важливою і необхідною є внутрішня реструктуризація підприємств. Це стосується, перша за все, радикальної перебудови внутрішньої організаційної структури, яка раніше була дуже ієрархічною побудована та складалася із великої кількості рівнів управління . Нова організаційна структура має бути горизонтальною та грунтуватися на високому ступені власної відповідальності кожного зі співробітників. Крім того, в нових землях ФРН для підвищення продуктивності праці було ліквідоване приховане безробіття для підвищення продуктивності праці, рівень якого в 1989 році був більше ніж на 50% нижчим ніж в Західній Німеччині. Навіть технології виробництва, які частково були застарілими і знаходилися на рівні

---

[2] Дивись, наприклад, роботу Німецької консультативної групи з питань економічних реформ № О11: "Після декрету № 832: Політика щодо ринку зернових в Україні" та роботу № О9: "Використати можливості – Пріоритети аграрної політики на межі тисячоліть".

70-х та 80-х років, були швидко пристосованими до нових умов господарювання. При цьому йшлося поряд із використанням нової аграрної техніки, йшлося передусім, про оптимізацію застосування всього спектру вхідних ресурсів (матеріально-технічного забезпечення). Витрати на більшість вхідних ресурсів (добрива, насіння і т.д.) в Німеччині з роками скоріше зменшуються, тоді як продуктивність сільськогосподарських земель в рослинництві постійно зростає.

Для того, щоб отримати кредит, українським підприємствам дуже важливо підняти свій власний виробничий потенціал. Керівництво підприємства має показати, що воно в змозі провести необхідні зміни у внутрішній організаційній структурі навіть за умов активного протистояння цьому. Проблема, чи повинні підприємства спочатку отримати зовнішнє фінансування для того, щоб стати прибутковими, чи навпаки вони спочатку мусять рентабельно господарювати, вирішена в самому питанні. До того, як підприємства стануть вважатися кредитоспроможними, вони мають розглянути цілу низку внутрішніх проблем, вирішення яких не потребує обов'язкового додаткового фінансування.

Вірна політика держави може в деякій мірі допомогти при цьому. Закладання підвалин функціонуючої системи дорадчих служб, покращення освіти, тренінгові програми з менеджменту та міжнародний обмін фахівцями є передумовою для підготовки в середньостроковому плані необхідних управлінських кадрів для проведення зазначених структурних реформ.

Державі необхідно покращити загальноекономічний клімат, в умовах якого працюють сільськогосподарські підприємства, і вона має для цього значні можливості. Передусім, підприємства мають бути звільнені від виконання завдань, які власне повинні належати державі. До необхідних заходів відносяться наступні:

1. Прибутковість сільськогосподарських підприємств залежить як від цін на продукти матеріально-технічного забезпечення аграрного сектору економіки, так і від рівня цін на продукти власне самого сільського господарства. Щодо продуктів, які Україна експортує, сільськогосподарські виробники вимушені все ще страждати від монополізованих збутових структур та/ або експортних бар'єрів, які зменшують ціни на продукцію до рівня нижче за ціни світового ринку. Ціна на продукти, які Україна імпортує, лежать навпаки вище за світові. Це призвело до різкого зростання цін в Україні на важливі продовольчі товари (наприклад, в 2000 році на хлібобулочні вироби та цукор), що спричинило значний тиск на споживача та сприяло стрімкому зростанню індексу інфляції. Тому єдиним виходом з цієї ситуації здається введення дуже ліберального режиму торгівлі з відкритими кордонами та невеликими або помірними імпортними митами на сільськогосподарську продукцію.[3]
2. Багато з сільськогосподарських підприємств в Україні як і раніше несуть відповідальність за фінансування та утримання соціальної сфери на своїх підприємствах. Не зважаючи на те, що порядок передачі соціальної сфери врегульовано постановою Кабінету Міністрів України (№ 1060, прийнято в 1996 році) і важливість цього заходу підкреслено в Указі Президента України № 398 (2000 року), фінансування соціальної сфери все ще значною мірою лежить на сільськогосподарських підприємствах. Наприклад, станом на 1 січня 2001 року все же більш ніж 4% шкіл і майже 55% дошкільних установ знаходилися на балансі сільськогосподарських підприємств. Згідно даних консолідованого балансу аграрних підприємств України вони витратили в 1999 році 406,7 млн. грн. на фінансування соціальної сфери та забезпечення газом та електроенергією, причому майже 277 млн. грн. з цієї суми не було повернуто.[4]

   Фінансування шкіл, дитячих садків та інших установ соціальної сфери не може і не повинно здійснюватися сільськогосподарськими підприємствами. Таким чином суттєво обмежується

---

[3] З цього приводу дивись також: Штріве Л. та Фон Крамон-Таубадель Ш. (1999): Виробництво зернових в Уркаїні: втрачені можливості та нагальна потреба в діях. в: Ш. Фон Крамон-Таубадель та Л. Штріве (Вид.): Реформування сільського господарства в Україні: широке поле. Vauk-Verlag, Кіль, 1999, стор. 74-87.

[4] *Реформування соціальної сфери села; організаційно-методичні засади/ за ред. П.Т. Саблука, К.; ІАЕ УААН, (2000).*

рентабельність цих підприємств і напрямки фінансових потоків стають менш зрозумілими для потенційних кредиторів, тому таким підприємствам стає дуже важко представляти себе інвесторам як кредитоспроможні фірми. Інші установи, які також належать до соціальної сфери (як наприклад, ринки), можуть бути приватизовані; забезпечення газом, електроенергією та водою має бути передано в інші руки і повинно фінансуватися за рахунок спеціальнихфірми. І, звичайно, не можна забувати про те, що така ситуація має суттєві наслідки щодо розподілу соціальних благ. Надання цих послуг не має бути пов'язане із рентабельністю сільськогосподарських підприємств, навпаки – вони в однаковій формі мають знаходитись у розпорядженні всіх громадян в сільській місцевості.

3. Низька продуктивність праці на українських сільськогосподарських підприємствах є однією з найбільших проблем з огляду на конкурентоспроможність, тобто обсяг доданої вартості в розрахунку на одного робітника є дуже незначним на багатьох українських підприємствах. Також трудомісткість в Україні (близько 8,3 робітників на 100 га ріллі) є порівняно більш високою ніж в Казахстані або Росії, що частково можна пояснити екстенсивним способом виробництва. Цей показник є набагато більшим ніж в Німеччині, де на 100 га в середньому припадає не більше ніж 3,6 чоловік персоналу, а в нових Федеральних землях і того менше – лише 1,9 співробітників. Навіть беручи до уваги той факт, що рівень зарплат в Україні є в середньому набагато нижчий ніж в Німеччині та що оптимальний рівень використання робочої сили є вищим, **все ж процес подальшого скорочення робочих місць в Україні зупинити не можна. Отже, центральним завданням держави є пом'якшення негативних соціальних наслідків цього процесу та допомога підприємствам в звільненні працівників.** При цьому передбачається перехід до нових прогресивних і ресурсозберігаючих технологій ведення сільського господарства.

   Односторонняя спрямованість політики лише на розвиток сільського господарства призвела в минулому також до значних проблем. Концепція розвитку українського села має, передусім, **стимулювати створення робочих місць поза сферою аграрного виробництва**. Створення альтернативних робочих місць може допомогти як людям, які шукають можливості заробляти собі на життя, так і сільськогосподарським підприємствам, які тим краще зможуть позбутися прихованого безробіття, чим більше буде альтернатив для зайнятості людей в сільській місцевості.

4. Можливості підприємства отримати кредит значно залежать від того, наскільки об'єктивно кредитор має змогу оцінити фінансовий стан цього підприємства. Основними даними для цього є балансові дані бухгалтерського обліку підприємства. В 2000 році в Україні було розпочато здійснено перехід до нових стандартів бухгалтерського обліку, які відповідають міжнародним а з 1 січня 2001 року їх стали використовувати також і сільськогосподарські підприємства. Проте, існує багато невирішених проблем щодо запровадження нових бухгалтерських стандартів в практику. При цьому держава може надавати набагато більшу підтримку підприємцям, аніж вона це робить фактично – шляхом проведення додаткових освітніх програм та програм підвищення кваліфікації бухгалтерів, або, наприклад, через запровадження системи аудиту, завдяки якій бухгалтераи підприємств отримали б підтримку та необхідний контроль за своєю діяльністю для того, що забезпечити якомога якісний перехід до нових стандартів вже у 2001 році.

2.2 Застава для короткострокового та довгострокового кредитування

Забезпечення кредиту (застава), на якому може наполягати кредитор, є поряд із прибутковістю підприємства дуже важливим фактором при оцінці кредитоспроможності позичальника. Багато з форм і видів застави, які є прийнятими в міжнародній практиці кредитування, поки що не існують в Україні. Йдеться, передусім, про кредитування під заставу наявної продукції та іпотечне кредитування. Саме їх буде розглянуто в подальшому.

2.2.1 Кредитування під заставу наявної продукції

Кредитування під заставу наявної продукції (так звані складські розписки (Warehousreceipts)) – є одним з видів гарантування короткострокових кредитів, передусім, для фінансування поточного виробництва в аграрному секторі економіки. Такі системи існують з 1916 року в Сполучених Штатах[5] і широко застосовуються також в інших країнах, як Індонезія та Аргентина. В Словаччині та Болгарії законодавчу база для цього було створено в 1998 році, а в Угорщині – вже в 1996. В цих країнах вже 30% поточного виробництва фінансуються за рахунок цього інструменту.

Системи складських розписок являють собою сезонні фінансові інструменти, які працюють за наступним механізмом:

- Після збору врожаю фермер поставляє свою пшеницю до спеціально для цих цілей сертифікованого елеватору і отримує при цьому сертифікат, що підтверджує його власність, і сертифікат застави. Для того, щоб отримати свою пшеницю, яка знаходиться на відповідальному зберіганні на елеваторі, фермер має пред'явити обидва ці документи.
- В разі, якщо фермер захоче отримати кредит під заставу зернових, що зберігаються на елеваторі, він має надати банку заставний сертифікат в якості забезпечення повернення кредиту і передати сертифікат власності на зберігання.
- По закінченню строку кредитного договору (як правило, до 9 місяців) виробник після консультацій з банком продає свою пшеницю на ринку посереднику або тому, хто буде займатися її переробкою. Вони отримують при цьому спочатку тільки сертифікат власності. Якщо посередник або переробник бажають забрати пшеницю зі складу, вони мають повернути банку кредит і отримати від нього заставний сертифікат. Таким чином, покупець отримує і сертифікат власника і заставний сертифікат, що робить для нього можливим вивезти пшеницю з елеватору.
- В разі, якщо зернові не можуть бути продані виробником і виробник не в змозі повернути банку кредит, то пшениця переходить у власність банку. Останній може в цьому випадку реалізувати пшеницю на ринку і таким чином покрити кредит.

Система складських розписок є таким чином системою, за якою аграрний виробник використовує свій врожай в якості застави для отримання кредиту, наприклад, для фінансування осінньої посівної, не будучи змушеним при цьому одразу продавати свою продукцію. Перевагами добре функціонуючої системи складських розписок є те, що виробник може самостійно визначати час продажу своєї продукції, але при цьому володіє ліквідним майном для отримання банківського кредиту. Таким чином, він не змушений до негайного продажу своєї продукції одразу після збору врожаю. Отже, зберігання зернових на складі стає для виробника більш привабливим, що призводить до зменшення сезонних цінових коливань. Для банків, як кредиторів така система надає можливість зменшення ризику при надання кредитів сільськогосподарським підприємствам. Це в свою чергу сприяє зменшенню внутрішніх витрат банків та, можливо, зниженню ставок відсотків за кредитами. Окрім того, така система може призвести через цілу низку механізмів до підвищення ефективності функціонування ринку та його прозорості.

Для того, щоб розбудувати функціонуючу системи складських розписок, потрібно виконати цілий ряд передумов:

- По-перше, потрібно створити законодавчу базу, яка б регулювала обов'язки окремих суб'єктів ринку (виробників, складів, банків). Елеватори, які виказали бажання брати участь в цій системі, мають пройти процедуру ліцензування та погодитися на контроль за своєю діяльністю з боку незалежного наглядового органу.
- Особливо важливо, щоб було гарантовано недоторканість об'єкту застави. Сільськогосподарський виробник, а також банк мають бути абсолютно впевненими в тому, що вони отримають зі складу товар з такими кількісними і якісними показниками, з якими він був

[5] Див. Чапко І.П. Кредитування сільського господарства: проблеми України, досвід США, ПАПП, жовтень 2000 р.

переданий на зберігання. Будь-які махінації, так само, як і одностороннє збільшення узгодженої плати за зберігання мають бути повністю виключеними.

- Для того, щоб це гарантувати, необхідно проводити незалежну експертизу якості товару як в момент передачі на зберігання, так і момент отримання зі складу. Крім того, зерно має також перевірятися під час його зберігання на елеваторі. Для виконання цих функцій потрібно запровадити інститут незалежних інспекторів або створити відповідні інституції.
- Після надходження товару на склад це факт має бути підтверджено в письмовій формі шляхом передачі виробнику відповідних документів. Ці документи мають бути зареєстровані, для того щоб гарантувати дотримання прав усіх сторін договору.
- Системи складських розписок працюють тим краще, чим прозорішим є ціноутворення на ринках. Лише в цьому випадку учасники ринку, передусім сільськогосподарські виробники, зможуть провести об'єктивну оцінку становища на ринку і прийняти рішення, чи передавати свій товар на відповідальне зберігання, чи продавати його одразу після збору врожаю.

В Україні заставне кредитування було запроваджене Указом Президента України від 29 червня 2000 р. № 832 "Про невідкладні заходи щодо стимулювання виробництва та розвитку ринку зерна", постановою Кабінету Міністрів України від 21 липня 2000 р. № 1141 "Про запровадження заставних закупок зерна у сільськогосподарських товаровиробників" та Програмою "Зерно України – 2001-2004", схваленою Постановою Кабінету Міністрів України від 27 листопада 2000 р. № 1739. Ці документи спрямовані на виконання двох завдань: заставного кредитування та державних закупок зерна для забезпечення потреб внутрішнього ринку, які має виконувати державний агент – ДАК "Хліб України". На відміну від інших країн, наприклад Угорщини, система заставного кредитування в Україні одночасно виконує дві функції, які, власне, мають бути відокремленими одна від одної.

З одного боку, прямі державні закупки зерна здійснюються в Україні з "інтервенційною метою" для підтримання стабільності цін. Таким чином, українська система намагається скопіювати систему заставного кредитування (loan rate system) в США. Проте функціонування такої інтервенційної системи в Україні є досить проблематичним. Якщо ціни, за якими закуповується сільськогосподарська продукція, будуть встановлені низькими настільки, що знаходитимуться набагато нижче рівня світових цін, то вони не будуть привабливими для сільськогосподарських виробників і не використовуватимуться. Саме це мало місце у 2000 році. Проте, якщо будуть встановлені занадто високі ціни, це може вкрай дорого коштувати для української держави або відповідно для суб'єктів, які виступають за її дорученням. Вона діє як спекулянт, купуючи зерно за ціною, що перевищує ціну, яку вона пізніше отримає від продажу цієї продукції. Приклади інтервенційної системи в ЕС або США функціонували у минулому лише завдяки дуже значним бюджетним асигнуванням. Проте Україна не має таких коштів. Тому необхідно відмовитися від застосування такої системи в Україні. Натомість потрібно досягти ринкової стабілізації в Україні через скасування торгівельних обмежень як, наприклад, імпортне мито.

Другий компонент сьогоднішнього регулювання в Україні, згідно з яким сільськогосподарським підприємствам буде надано можливість продажу свого врожаю зерна за заставною ціною з можливістю його подальшого викупу протягом року з метою продажу на вільному ринку, у певній мірі, відповідає ідеї системи складських розписок. Сільськогосподарські підприємства отримують безпроцентний кредит, але при поверненні товару повинні відшкодувати складські витрати. Проте ця система не функціонувала протягом 2000 року також і тому, що під час врожаю не було в наявності точної інформації відносно того, якими фактично будуть складські витрати, що необхідно оплатити при поверненні товару. Окрім того, сільськогосподарські виробники були дуже скептично настроєні відносно державних агентів, оскільки вони побоювались того, що отримають пшеницю менш низької якості, аніж вони передали на відповідальне зберігання. Вони також побоювались того, що депоноване зерно буде вилучено в них в рахунок погашення простроченої податкової заборгованості перед бюджетом.

Отже, система складських розписок, запроваджена в Україні суперечить більшості описаних вище передумов для функціонування нормальної системи заставного кредитування. На відміну від України система складських розписок в інших країнах – США є винятком, оскільки американська

система (loan rate system) є за своєю суттю інтервенційною системою, а не системою складських розписок – функціонує без прямої участі держави. Роль держави в інших країнах обмежується створенням законодавчої бази, підтримкою при ліцензуванні, реєстрації, наглядовим контролем за дотриманням прав всіх сторін в разі розриву договору через функціонуючу систему судової влади. Отже, для розбудови системи складських розписок, яка спиралася б на приватних економічних суб'єктів, потрібно вивчити досвід інших країн, наприклад Угорщини. Існуюча сьогодні система через безліч описаних вище недоліків має поступово припинити своє існування.

2.2.2 Система іпотечного кредитування

Іпотека являє собою вид застави об'єктом якої виступає нерухоме майно. І одночасно підприємство може її використовувати у своїй виробничо-господарській діяльності . Забезпечення кредитів відносно стабільною (за вартістю) заставою, яка до того ж є нерухомою, зменшує ризик для банків, які в свою чергу в змозі надавати кредити під невеликі відсотки. Так, наприклад в Німеччині, станом на квітень 2001 року відсотки за звичайним кредитами складали близько 11%, коли за іпотечний кредит з більшим терміном погашення потрібно було заплатити лише 6% річних.

При іпотеці вартість земельних ділянок залежить від ціни, яка складається на вільному ринку. Тому, чим стабільнішою залишається економічна ситуація, тим більш стабільною є вартість земельних ділянок або нерухомого майна. Вартість земельних ділянок, які залучено до аграрного виробництва, напряму залежить від прибутковості сільського господарства в даному регіоні. Чим ефективніше працюють підприємства, тим вищою є ціна на землю і тим вищою є вірогідність отримання позики в банку. Як правило, в якості іпотечного кредиту може бути видана певна частка загальної оціночної ринкової вартості земельної ділянки. В Німеччині ця часта складає, наприклад, 60%, а в Ірландії – 80%.

Іпотечне кредитування в західних країнах і особливо в галузі сільського господарства відіграє дуже важливу роль. В Німеччині обсяг виданих іпотечних кредитів станом на кінець 1998 року сягав 1.650 млрд. німецьких марок, з яких 1.137 млрд. німецьких марок було видано під заставу земельних ділянок, що знаходяться під забудовою. В сфері сільського господарства ця форма застави відіграє також дуже важливу роль. З близько 3.429 німецьких марок заборгованості в розрахунку на 1 га рілля середньостатистичного сільськогосподарського підприємства в Німеччині в фіскальному 1998/1999 році лише 14% приходилось на зобов'язання перед торговцями і 85% - перед банками. Більшість з цих кредитів було видано в формі іпотечних позик.

В Україні створюються законодавче підґрунтя для функціонування системи іпотечного кредитування. В Верховній Раді України зараз розглядаються проекти таких законодавчих актів: Закон " Про іпотеку", "Про реєстрацію прав на нерухоме майно" та "Земельний Кодекс". Закон "Про іпотеку" передбачає можливість передачі " в заставу земельних ділянок с.-г. призначення фінансово-кредитним іпотечним установам. При цьому виключається можливість створення монополії на цьому ринку (іпотеки).

Згідно з цим проектом кредитні кошти, отримані під заставу земельних ділянок можуть використовуватися на придбання основних засобів, і не можуть використовуватися для погашення заборгованості тощо. Окремою проблемою є механізм залучення коштів для довгострокового кредитування під заставу земельних ділянок. Класичні іпотечні інститути здійснюють емісію цінних паперів, забезпечених земельними ділянками. Доцільно внести зміни до Закону "Про цінні папери та фондову біржу", що регулюватимуть обіг іпотечних облігацій. Специфічність діяльності іпотечних інституцій (установ, що займаються іпотечним кредитуванням) потребує розробки та прийнятті окремого законодавчого акту, що її регулює.

Система іпотечного кредитування в Україні розвивається досить повільно.[6] Для сільськогосподарських підприємств на сьогодні майже неможливо отримати банківські кредити

[6] Законодавче поле з цього питання врегульовано Законом України про іпотеку, який було прийнято 2.10.1992 року, та численними змінами і доповненнями до цього закону.

під заставу земельних ділянок, оскільки все ще не прийнято Земельний кодекс, який має слугувати необхідним підгрунтям для розбудови системи іпотечного кредитування в Україні. Крім того, потрібно створити ще цілу низку подальших передумов для того, щоб зсунути вирішення проблеми іпотечного кредитування в Україні з мертвої точки. Таким чином, буде нереалістичним виходити з того, що в Україні в найближчому майбутньому буде створено ефективно функціонуючу систему іпотечного кредитування з можливістю отримання позик під заставу землі. Україна не зможе за один чи два роки пройти той важкий шлях, на який в розвинутих західноєвропейських країнах було витрачено роки.

Не зважаючи на це, сьогодні в Україні склалися безумовно сприятливі умови для того, щоб створити законодавчу та інституційну базу, щоб накопичувати досвід, щоб виховувати та підвищувати кваліфікацію експертів, а також, можливо, щоб розпочати перші пілотні проекти для акумулювання безцінного практичного досвіду в цій сфері. Система іпотечного кредитування зможе розвиватися, якщо сьогодні будуть вірно встановлено її слабкі місця. Для цього можливо провести наступні заходи:

1. Іпотека являє собою кредит під заставу нерухомого майна і робить можливим для власника цього майна використовувати його в оперативних (господарських цілях). Для розбудови функціонуючої системи іпотечного кредитування необхідно в першу чергу провести в Україні розподіл прав власності на земельні ділянки. Для сільськогосподарських земель це означає, що має бути проведено реєстрацію земельних ділянок в державному кадастрі та їх розподіл між власниками відповідних сертифікатів на володіння земельних паїв. Ефективна система реєстрації має передбачати створення земельного кадастру, в якому буде зберігатися загальна інформація про кожну земельну ділянку та інформація про права розпорядження землею, якими наділено власника.

   Для банка, який надає іпотечну позику, є також дуже важливим, щоб права на розпорядження землею були гарантованими і не обмежувались в майбутньому. Чим більшою є невпевненість в тому, що з часом не будуть введені обмеження та виключення на права розпорядження землею, тим меншу заставну вартість буде мати певна земельна ділянка. В цьому полягає велика проблема для всіх середньо- та довгострокових кредитів в Україні. Навіть за умов значного покращання економічної ситуації в останні роки суб'єкти підприємницької діяльності дуже повільно розбудовують довіру один до одного та до держави. І тому, сьогодні жодний кредитор не готовий надавати довгострокові позики, оскільки економічна і політична ситуація в країні розвивається поки що непередбачувально, і банки не горять бажанням брати на себе зобов'язання на багато років вперед.
2. По-друге, має бути встановлено законодавче регулювання організації іпотечних банків та зафіксовано чіткий перелік операцій, які може проводити іпотечний банк. Передусім, потрібно встановити порядок та перелік підстав, за умов виконання яких іпотечні банки матимуть право розпоряджатися майном позичальника, яке було надано в якості застави. Можливість швидкої передачі прав на розпорядження заставою за умов дотримання законних прав позичальника є конче необхідною. Заставна вартість земельної ділянки буде тим більшою, чим більшою є гарантія можливості швидкої передачі прав розпорядження заставою.
3. Для функціонування іпотеки дуже важливим є також чітке та суворе дотримання черговості в обслуговуванні вимог кредиторів у випадку неплатоспроможності позичальника. Тому, потрібно чітко визначити, які боргові зобов'язання є першочерговими і які другорядними. Іпотечний кредит за визначенням є таким зобов'язанням позичальника, яке має обслуговуватися в першу чергу.
4. Оцінка вартості землі, вірніше земельних ділянок, є також дуже важливою для функціонування системи іпотечного кредитування в Україні. При цьому потрібно захищати права як кредиторів, так і позичальників. В разі, якщо земельна ділянка буде надто високо оцінена і внаслідок цього під її заставу буде отримано дуже велику іпотеку, то виникне ситуація, коли кредитор після переходу до нього прав на розпорядження землею не зможе

повністю покрити свої вимоги до позичальника. При заниженій оцінці вартості землі її заставна вартість буде також невисокою. Тому, необхідна ефективна система оцінки землі та наявність незалежних експертів з оцінки.

5. Навіть, якщо банківська система вважає необхідність розбудови системи іпотечного кредитування важливим завданням на майбутнє, це не означає, що кредитні інститути вже сьогодні мають відповідне ноу-хау та внутрішню структуру для застосування цього фінансового інструменту. Ці ноу-хау та досвід потрібно ще здобути. Для цього здається необхідним вивчити досвід застосування цього інструменту в інших країнах, створити необхідні структурні підрозділи всередині банку, провести підготовку персоналу і таким чином накопичувати практичний досвід по наданню іпотечних позик. Для отримання цього досвіду здається корисним розпочати з проведення невеликого пілотного проекту.
6. Надання іпотечних кредитів може здійснюватись в Україні як спеціальними іпотечними кредитними інститутами, так і вже існуючими універсальними комерційними банками. Обидва можливі варіанти мають певні переваги та недоліки. Проте здається раціональним, пілотний проект розпочати на базі вже існуючого банку. При цьому буде використано вже наявну організаційну структуру банку, до якої буде інтегровано відділ іпотечного кредитування. Щодо вибору банку, то найбільш ефективним було б звернутися до банків, які вже мають досвід з кредитування сільськогосподарських підприємств. Заснування нового кредитного інституту з усіма, пов’язаними з цим проблемами (як наприклад, капіталізація, розбудова мережі філій, набір кваліфікованого фахового персоналу), здається набагато важчим завданням.

2.3 Гарантування повернення сільськогосподарських кредитів

В Україні зараз обговорюється доцільність введення системи гарантування повернення кредитів в тій формі, в якій воно існує в інших країнах з перехідною економікою (Угорщина, Словацька республіка та ін.). Гарантія є одним з видів забезпечення кредитів. Згідно українського законодавства, гарант - особа, що зобов'язується перед кредитором, що надав кредит іншій особі, відповідати за виконання нею свого зобов'язання за кредитним договором, тобто гарантує погашення боргу, якщо позичальник неспроможний буде виконувати свої зобов'язання. Гарантування кредитів здійснюється третьою стороною шляхом надання гарантії або шляхом укладання договору страхування, тому в ролі гарантів можуть виступати будь-які комерційні установи, в тому числі страхові компанії.

Гарантування кредитів не є поширеним і дієвим засобом вирішення проблеми кредитного забезпечення (навіть у розвинутих економіках гарантується лише незначна частина кредитів). Проте в багатьох країнах створені офіційні гарантійні установи з метою сприяння доступу до кредитів певних груп позичальників. Більшість таких установ неспроможні функціонувати без сторонньої фінансової підтримки, тому найбільш доцільним для суспільства є існування гарантійних установ у формі приватних самоокупних організацій.

Існує багатий світовий досвід діяльності установ по гарантуванню сільськогосподарських кредитів. Такі установи створювалися у країнах з розвинутою ринковою економікою, у більшості країн Центральної та східної Європи та в країнах, що розвиваються. Дослідження говорять про загальний негативний вплив державних програм гарантування кредитів на економіку та про те, що майже в усіх випадках створені за участю держави гарантійні установи не досягли очікуваних результатів і вимагали додаткових подальших субсидій. Вони зосереджувалися на проблемі кредитного забезпечення, а не на вирішенні дійсних проблем кредиторів. Сьогодні у світі існує загалом досить скептичне ставлення до офіційних гарантійних програм, а окремі країни (наприклад, Франція і Канада) переводять свої гарантійні системи на самофінансування.

Гарантійні системи Західної Європи є найстарішими і одними з найбільших у світі, проте вони потребують значних бюджетних субсидій, мають невеликі обсяги діяльності, а собівартість гарантій є дуже високою. Європейські гарантійні схеми якщо і приносять корить, то така користь є

занадто дорогою для суспільства, а тому вони не можуть розглядатися як успішний приклад для наслідування.

Серед країн з перехідною економікою одним із перших та найбільш успішних є Фонд гарантування сільськогосподарського кредиту (Rural Credit Guarantee Fund) Угорщини, створений за участю ПАРЕ. Проте, подібні гарантійні установи в Румунії, Болгарії, Польщі були неефективними і мали малі обсяги гарантування. Основною причиною успіху Угорщини можна вважати значний прогрес в трансформації угорської економіки: Угорщина має найвищий стан реформування сільського господарства та найбільш розвинуту банківську систему.

Найбільш поширене комерційне гарантування-кредитів у США. Досвід цієї країни показує, що гарантійні компанії можуть успішно працювати як приватні комерційні організації, але для цього необхідна наявність великого, розвинутого і ліквідного кредитного ринку та значні масштаби діяльності гарантійних установ.

Враховуючи світовий досвід функціонування гарантійних установ, зокрема в перехідних економіках, та існуючі в Україні умови можна передбачити два варіанти розвитку подій у випадку створення офіційної гарантійної установи:

1. При наданні уваги поверненню кредитів та мінімізації збитків гарантійної установи, обсяги гарантування будуть надзвичайно малими. Це підтверджує також досвід діяльності Кредитно-гарантійної установи з підтримки малого і середнього підприємництва, створеної Указом Президента України від 20 травня 1999 року №540/99. Такого виду гарантійна установа має організовуватися дуже акуратно, мати якісний менеджмент[7], здійснювати прискіпливий аналіз позичальника. Але виробники в переважній більшості не зможуть отримати гарантії через дуже жорсткі вимоги.
2. При використанні гарантійної установи для задоволення попиту на кредити з боку сільськогосподарських позичальників, гарантійна установа зіткнеться з проблемою масових неплатежів по кредитах та необхідністю значних виплат по гарантіях. Ресурси гаранта швидко вичерпаються, становище банків, які використовуватимуться для надання кредитів, погіршиться. При цьому гарантування може призвести до зростання рівня процентної ставки.

Отже, на даному етапі можливість існування в Україні гарантійної компанії як комерційної самоокупної організації є сумнівною. Також недоцільним є створення офіційної (державної) гарантійної установи в сільському господарстві. В державі існують більш гострі проблеми, на вирішення яких можуть бути спрямовані обмежені бюджетні ресурси і де вони принесуть значно більшу користь суспільству.

В Україні розвиток гарантування повинен здійснюватися не шляхом створення окремих гарантійних установ, а через розвиток ринку кредитних гарантій (приватного гарантування кредитів) у сільській місцевості. Для цього мають бути забезпечені наступні необхідні умови:

- Законодавче врегулювання гарантійної діяльності, зокрема чітке розмежування в Цивільному кодексі поручительства і гарантії. Оскільки гарантійною діяльністю можуть займатися банки, небанківські фінансові установи чи страхові компанії, а гарантія може бути, зокрема у формі договору страхування, розробка окремого проекту закону, що регулює гарантійну діяльність, є недоцільною;
- сприяння запровадженню нових кредитних технологій для здійснення більш якісної оцінки позичальників, зокрема, прискорення створення єдиної інформаційної системи обліку позичальників (боржників), які мають прострочену заборгованість за кредитами відповідно до Указу Президента України від 14 липня 2000 року N 891/2000. Це стимулюватиме розширення і розвиток кредитного ринку за рахунок збільшення кількості кредитів і позичальників, оскільки банківська система Україні має вільні ресурси для кредитування, а депозитні і кредитні ставки знижуються;

---

[7] Дивись також роботу Німецької консультативної групи з питань економічних реформ при Уряді України № N33 “Кредитні гарантійні фонди в сільському господарстві в умовах перехідної економіки ”

- сприяння поширенню міжнародного і вітчизняного досвіду гарантування кредитів; забезпечення швидкої і дешевої процедури банкрутства неплатоспроможних позичальників, в тому числі сільськогосподарських підприємств.

В середньостроковій перспективі можливе створення офіційної гарантійної установи для підтримки розвитку малого бізнесу у сільській місцевості з метою створення нових робочих місць, у першу чергу, в не аграрному секторі виробництва. При цьому найбільш прийнятною є модель Й.Д. Фон Пішке, розроблена рамках проекту ФАО (Food and Agricultural Organization of the United Nations) для Міністерства сільського господарства Польщі.[8]

2.4 Банкрутство (санація) підприємств-позичальників

Діючий закон про банкрутство та ефективний механізм початку процедури банкрутства є фундаментом діючого фінансового ринку в сільській місцевості. Вже сама можливість відкриття процедури банкрутства є гарантією для кредитора, оскільки він має інструмент тиску для стягнення боргів з ненадійного позичальника. Збанкрутілому підприємству закон про банкрутство надає можливість розпочати все з початку, а інвестору – в прозорій формі стягнути свої борги. Численні групи інвесторів відчували від цього в Україні значні проблеми. Так в останні роки, скажімо, інвестори були поставлені у положення, коли вони самі мали застосовувати брудні методи для примусового стягнення своїх боргів з позичальників. Передусім західні підприємства страждали від того, що вони були недостатньо ознайомлені з "правилами гри" на ринку України та не мали відповідних структур для стягнення боргів.

В 2000 році значні обсяги кредитів – близько 1 млрд. грн., що їх було надано сільськогосподарським підприємствам, пояснюються не в останню чергу тим фактом, що місцеві органи самоврядування всіма засобами підтримували банки та погрожували аграрним підприємствам неофіційними санкціями в разі, якщо вони будуть затримувати повернення кредитів. Така форма регулювання є, в будь-якому випадку, лише найгіршою заміною нормальному функціонуючому закону про банкрутство. Вона може вважатися тимчасовим вирішенням проблеми, проте його буде зовсім недостатньо для того, щоб також і в подальшому захистити права кредиторів та інвесторів. Тому створення законодавчого поля та інституційної бази для проведення процедури банкрутства має особливе значення для розбудови системи довгострокового фінансування в Україні. Потрібно також ще раз наголосити на тому, що ні система іпотечних кредитів, ані система кредитів під заставу не буде ефективно працювати, якщо процедура банкрутства так і залишиться можливістю на папері через відсутність відповідних законодавчих актів або потрібних для цього інституцій.

Діючий на сьогодні в Україні закон про банкрутство, в редакції від 30 червня 1999 року (№ 784-XIV), регулює правовідносини, що пов'язані з проведенням процедури банкрутства. Скасування мораторію на банкрутства в сільському господарстві9 було першим кроком для того, щоб зробити реальним фактичне проведення процедури банкрутства в аграрному секторів економіки України. **Для того, щоб підвищити ефективність використання норм закону про банкрутство, необхідно вкладати кошти в розбудову мережі необхідних інституцій, інвестувати на всіх рівнях у фахову підготовку та сертифікацію експертів, які мають брати участь в проведення процедур банкрутства, як наприклад, ліквідаторів, арбітражних суддів, а також адвокатів та інших.**

---

[8] Більш докладна інформація з цього приводу міститься в дослідницькій роботі, на основі якої було написано цей документ.

[9] Мораторій на проведення процедури банкрутства для сільськогосподарських підприємств було скасовано Законом України "Про стимулювання сільськогосподарського виробництва в 2001-2004 роках" (№ 2238-14).

3 Система інституцій фінансового ринку

Банки та небанківські фінансові установи (НБФУ) являють собою пропозицію на фінансових ринках в сільській місцевості. Головним завданням цих фінансових інститутів є залучення вкладів, надання цих вкладів у вигляді кредитів підприємствам, оцінка кредитоспроможності позичальників та контроль за поверненням кредитів. Чим ефективніше банки зможуть виконати ці завдання, тим краще можна буде, з одного боку, мобілізувати заощадження населення, а з іншого – видавати кредити підприємствам, і тим більшими будуть обсяги внутрішніх інвестицій, які здійснюються за рахунок заощаджень.

Ці дуже важливі для економічного зростання завдання виконуються українськими банками до цього часу лише в дуже обмеженому обсязі, оскільки Україна має найменший банківський сектор[10] серед усіх країн з перехідною економікою, який складає по відношенню до ВВП від 20 до 50% від розміру банківського сектору в Польщі, Чеській республіці, Естонії, Словаччини та Словенії.[11] Залучення вкладів підприємств, державних інституцій та домашніх господарств є незначним внаслідок майже відсутньої до цього часу довіри до банків та фінансових інститутів взагалі. Так, в 1999 році було залучено вкладів на 12,2 млрд. грн., що складає 9,6% від ВВП, та в 2000 році – на 18,6 млрд. грн., або 10,6% ВВП. Надані підприємствам кредити склали в 1999 році 11,8 млрд. грн., що відповідає 9,3% ВВП, та в 2000 році - навіть 19,1 млрд. грн. або 11% ВВП. Це є значним зростанням, проте Україна все ще не досягає показників інших країн з перехідною економікою. Так, скажімо, в Польщі частка комерційних кредитів в структурі ВВП ще в 1998 році складала майже 25%, в Словенії – близько 35%, В Чеській Республіці – майже 55%.

В 1998 та 1999 роках аграрному сектору ще надавалося майже жодних кредитів, і частка заборгованості сільськогосподарських підприємств перед банками по відношенню до загального обсягу заборгованості складала в ці роки менше ніж 5%. Лише починаючи з 2000 року, коли банки надали кредити підприємствам АПК в розмірі 1,8 млрд. грн., тенденція докорінно змінилася.

3.1 Розвиток банківського сектору в Україні

Невелике значення банків в українській економіці пояснюється, звичайно, не тільки проблемами банківського сектору. Цьому сприяла, передусім, економічна криза в Україні – падіння рівня промислового виробництва в період з 1991 по 1999 рік в жодній з країн з перехідною економікою не було таким значним, як в Україні, тому що якщо в виробничій сфері працює лише невелика кількість кредитоспроможних підприємств, то і банки матимуть дуже обмежені можливості для надання кредитів. Також, з 1995 року знову збільшилася частка неповернутих кредитів, після того, як неповернуті кредити, які виникли ще за часів Радянського Союзу, були майже анульовані завдяки високому рівню інфляції в першій половині 90-х років. Але також і криза 1998 року, девальвація гривні та колапс ринку облігацій внутрішньої державної позики були важливою причиною, яка обумовила незначну ємність українського банківського ринку. Крім того, причиною тому були надання політично мотивованих кредитів та нестабільність і невизначеність щодо законодавчого поля, яке було істотно змінено прийняттям нового закону України про банки та банківську діяльність в грудні 2000 року. **Таким чином, зовнішнє середовище для роботи українських банків в минулому було дуже несприятливим.**

---

[10] Українська банківська система станом на 1.2.2001 налічувала 195 комерційних банків, при цьому, лише 153 з них дійсно працювали. Власний капітал цих банків в середньому складав 23,9 млн. грн. Банківська система України характеризується високим ступенем концентрації. Сім найбільших банків володіють 50% усіх активів і 120 найменших банків мають в своєму розпорядженні лише 15% усіх ресурсів.

[11] При цьому потрібно зауважити, що, незважаючи на порівняно із іншими країнами невелике значення, українська банківська система в 1999 році із значним відривом виявилась найбільшим кредитором в країні. Сума кредитів, що їх було надано банками приватному сектору економіки України, склала, наприклад, 11,8 млрд. грн., страхові платежі (премії страхових компаній) – лише 1,1 млрд. грн., лізинг – лише 0,45 млрд. грн., інвестиційні фонди – 0,2 млрд. грн. та послуги кредитних спілок – 0,04 млрд. грн.

Проте, наведені вище причині не є єдиним обгрунтуванням недостатнього розвитку українських банків. Так, дуже низька ефективність багатьох українських банків, особливо в порівнянні зі іншими країнами з перехідною економікою, є перешкодою до подальшого розвитку фінансового сектору в Україні. Висновок про це можна зробити, подивившись на різницю між ставками відсотків за кредитами і депозитами (на, так звану, відсоткову маржу), яка в Україні є особливо високою. Значна відсоткова маржа в Україні пояснюється, передусім, високим ризиком неповернення кредитів. Чим більшим є ризик неповернення кредитів, тим вищими мають бути відсотки для того, щоб банк мав змогу покрити збитки, що виникають в результаті цього. При цьому, ситуація на ринку, коли частка неповернутих кредитів складає 20-30% і навіть більше, що спостерігалося в Україні в минулі роки і було майже нормою, могло повністю зруйнувати фінансовий ринок.

Ще однією, не менш важливою причиною значної різниці між ставками відсотків за кредитами та депозитами є високі витрати українських банків.[12] Індикатором обсягу цих витрат є їх відношення до загальної суми доходних активів банківського балансу. Українські банки характеризуються тим, що частка доходних активів їхнього балансу в загальному обсязі активів є дуже незначною. При тому, що цей показник в Україні в 1998 році ледве досяг відмітки 50%, в Чеській Республіці він складає майже 90%, в Угорщині та Естонії – понад 80% і навіть в Вірменії – майже 60% (Roe, стор. 43). Відношення між витратами та доходними активами українських банків є дуже значним і складає, в середньому, близько 20%. В Чеській Республіці, Польщі та Естонії цей показник не перевищує 5% і в Угорщині, Латвії та Литві він лежить між 5 та 10%. По аналогії з показниками рентабельності сільськогосподарських підприємств ці середньостатистичні дані також не відображають повної картини. Продуктивність найгірших банків з обсягом цього показника в 35% є особливо малою, тоді коли найкращі українські банки мають це співвідношення на рівні близько 10%.

До найважливіших проблем банків відноситься також їх внутрішня, часто занадто централізована організаційна структура, яка передбачає забагато рівнів прийняття управлінських рішень. Це призводить до значних транзакційних витрат по наданню кредитів, які, як правило, є постійними витратами банків. Отже, витрати виникають в незалежності від обсягів надання кредитів. В наслідок цього, такі витрати за великими кредитами відіграють відносно незначну роль, тоді як особливо за малими кредитами вони складають основну частину загальних витрат банку, що в свою чергу призводить до того, що багато українських банків просто не в змозі надавати малі кредити.

Розвиток банківського сектору та інших фінансових посередників є можливим лише за умов комплексного підходу і буде вдалим лише тоді, коли виникнуть прибуткові підприємства (див. Розділ 2) та коли буде створена відповідна законодавча та інституційна база (див. Розділ 4). Крім того, є цілий ряд заходів, які можуть бути вжиті для цього сектору як в політичній сфері, так і з боку самих підприємств.

1. На першому місці і, відіграючи визначну роль для політики, стоїть законодавча база. В цій сфері було досягнуто значного успіху з прийняттям 7 грудня 2000 року нового закону України про банки та банківську діяльність, який наблизив українське законодавство до світових стандартів. Навіть незважаючи на окремі важливі моменти, як наприклад, банківська таємниця, які не врегульовано законом, він вперше пропонує надійну законодавчу базу для діяльності банківського сектору економіки. Важливими аспектами є скасування безумовного права держави мати доступ до банківського рахунку підприємства в разі коли, виникає податкова заборгованість перед бюджетом, та можливість самоорганізацій банків на кооперативних принципах.

[12] За підрахунками Roe (2000) банки все ще мають вимагати відсоткову маржу понад 20%, навіть за умов, коли проблема поточних кредитів може бути вирішена.

2. На основі нової законодавчої бази реструктуризація всієї банківської системи України є тепер неминучою. Через недоліки, вірніше незастосування законодавства про банкрутство в Україні існує на сьогодні близько 50 банків, які при цьому вже не ведуть господарської діяльності, проте все ще продовжують свої існування в юридичному сенсі. Окрім того, як показує досвід інших країн, серед існуючих 153 українських банків концентрація є конче потрібною. Країни, які вдалися до агресивного реформаторського курсу та не церемонилися із слабкими та неліквідними банками, дуже швидко досягли значного розвитку своїх фінансових систем. Так, наприклад, Естонія за декілька років скоротила кількість банків в країні з 50 до 5, причому концентрація капіталу відбулася на базі найбільш ефективних банків, які мали найменші операційні витрати. Ці банки спромоглися значно підвищити обсяги як залучених заощаджень, так і виданих підприємствам кредитів. В інших країнах, де проводиться реструктуризація за умов допомоги та зберігання слабких банків, як наприклад, в Україні, Росії та ще два роки тому в Литві, поглиблення фінансового сектору економіки ще й досі не досягнуто.
   Отже, і для України реструктуризація банківського сектору та зменшення кількості банків є неминучими. Як і в виробничій сфері, вижити зможуть лише ефективні підприємства, які потім займуть ринкові ніші неефективних гравців, і таким чином, загальний обсяг операцій в секторі буде збільшено, а продуктивність зросте. Якщо і ефективність перспективних банків може бути збільшена за рахунок підвищення кваліфікації кадрів, адаптації нових технологій та більш ефективних організаційних схем, то такий банківський сектор зможе внести в майбутньому вирішальний вклад в поглиблення фінансової системи.
3. В Україні було і є багато пропозицій щодо створення спеціальних банків та фондів в аграрній сфері, які мали фінансуватися частково або повністю за рахунок державних коштів. Як свідчить міжнародний досвід та досвід України в останні роки, такі банки або фонди навряд чи будуть в змозі сприяти розвитку фінансових ринків у сільській місцевості. В Україні не має недостатку у відповідних фінансових інститутах. Так, для введення нових фінансових інструментів як складські розписки або іпотечні кредити не потрібно створювати жодних нових інституцій. Замість цього, ці інструменти можна запровадити в межах вже існуючих в Україні банків. Крім того, державні або напівдержавні інститути характеризуються, як правило, незначною ефективністю, оскільки їх рішення є політично заангажованими та самі банки паралізовані високим рівнем корумпованості. Наприклад, в державному лізинговому фонді рішення щодо підписання договорів приймалися дуже часто не на основі результатів оцінки бонітету лізингоотримувача. Як наслідок цього – дуже низький відсоток сплати за взяте у лізинг майно (див. підрозділ 3.3.1). Але найголовніша причина полягає в тому, що держава в найближчому майбутньому залишиться неспроможною залучати відповідні кошти для достатнього фінансування таких нових фінансових інститутів. Як раз навпаки, в останні роки держава сприяла виникненню значних збитків банків тим, що не сплачувала за своїми зобов'язаннями (ринок облігацій державної внутрішньої позики тощо).
   Тому, в Україні має бути чітке розуміння того, що сприяння розвитку фінансових ринків в сільській місцевості має відбуватися не за рахунок нових державних або напівдержавних інституцій.
4. Дотримання банківської таємниці в Україні. Наприкінці минулого року було скасовано картотеку №2, яка надавала Державній податковій адміністрації права доступу до рахунків підприємств для стягнення простроченої податкової заборгованості. Наявність картотеки була до цього часу основною причиною відмови підприємств від використання своїх банківських рахунків для проведення платіжних операцій. Виникнення ж ефективно функціонуючих місцевих фінансових ринків потребує тісної та довірливої співпраці між кредиторами та позичальниками. Тому не можна використовувати банки для стягнення податків та виконання інших примусових заходів, які належать власне до компетенції таких державних інституцій, як податкова адміністрація та суди. Таким чином, банківська таємниця за зразком розвинутих

західних країн має відігравати центральну роль в процесі становлення тісних стосунків, які повинні будуватися на взаємній довірі між банками та клієнтами

3.2 Розвиток небанківських фінансових установ

Сектор небанківських фінансових установ(НБФУ) складається в Україні з страхових компаній, довірчих та інвестиційних фондів, пенсійних фондів, лізингових компаній та кредитних спілок. Як свідчить досвід інших країн, існує ціла низка важливих синергійних ефектів між інститутами ринку капіталу, банками та небанківськими фінансовими установами; розвиток цих трьох секторів майже не можливий у відриві один від одного. Для сільського господарства та сільської місцевості особливо важливими є, передусім, лізинг та кредиті спілки і їх подальший розвиток до кооперативних банків. В подальшому буде висвітлено саме ці аспекти.

3.2.1 Зміцнення кредитних спілок (союзів)

Подальший розвиток малих та середніх підприємств в сільській місцевості, приватних сільськогосподарських підприємств та сільських домашніх господарств в майбутньому буде дуже сильно залежати від можливості доступу цих підприємств до ринку капіталу. При цьому, малим сільським підприємствам без напрацьованої кредитної історії, як правило, дуже важко отримати так необхідні їм мікрокредити. Найбільшою проблемою при цьому є не високі відсотки по кредитах, а передусім великі витрати, пов'язані із процедурою подачі заявки на кредит, значна кількість документів, що їх потрібно подати банку для отримання позики, та тривалість періоду прийняття рішення про надання кредиту в банку. Ці витрати є дуже значними по відношенню до сум, які підприємства бажають отримати як банківські позики. Як показує досвід Мікрофінансового банку, який було засновано в Києві на початку 2001 року, багато з цих проблем можуть бути успішно вирішеними за умов застосування кредитних технологій, які пристосовано до вимог клієнтів.

Кредитні союзи (Credit Unions) та похідні з них кредитні спілки можуть відігравати в майбутньому більш значну роль як в сфері залучення заощаджень, так і в сфері надання кредитів, і особливо, мікрокредитів, оскільки такі кооперативні фінансові системи з типовими для них якостями, як локальність та близькість до своїх клієнтів, самоврядування та контроль, є особливо придатними для надання фінансових послуг в сільській місцевості. За оцінками Української національної асоціації кредитних спілок (UNASCU) на сьогодні в Україні існує понад 500 кредитних союзів. Більш точні дані відсутні, оскільки кредитні союзи та спілки реєструються тільки на місцевому рівні і на цей час повністю відсутня як національна система реєстрації, так і нагляд за діяльністю кредитних спілок в Україні. Національна асоціація кредитних спілок представляє 105 подібних інституцій, які мають разом 75.000 членів та загальну суму балансу більше ніж 10 млн. грн. Кредитні спілки більш поширені в Західній Україні, хоча в останній час їх діяльність поширилась також на Сході України.

Рамкові умови існування кредитних союзів та їх наступників кредитних спілок до цього часу були не надто сприятливими. Поряд із труднощами, з якими стикаються усі інститути, що діють в фінансовому секторі України, розвиток кредитних спілок було обтяжено ще й тим, що була відсутня загальнополітична підтримка, надійна і стабільна законодавча база, фахова підтримка з боку місцевих державних адміністрацій та Національного банку України, податкова рівноправність в порівнянні з іншими фінансовими інститутами, а також фінансові та кадрові ресурси. Як урядові структури, так і Національний банк України майже повністю концентрували свою увагу на комерційних банках.

Кредитні спілки та інші кооперативні фінансові інститути зможуть лише в тому випадку відігравати свою роль в сільській місцевості, якщо буде розроблено та прийнято цілий ряд законодавчих норм. До них відносяться наступні:

1. В загальному, кредитні спілки формально мають належати до фінансового сектору. Як показує досвід західноєвропейських країн, аргументи проти цього, які часто наводять противники, що

нібито кредитні спілки є неприбутковими організаціями, що вони проводять кредитні операції тільки для своїх членів та що вони нібито не в змозі задовольнити вимогам щодо розміру капіталу та виконати стандарти, які звичайно діють для комерційних банків, не виправдовуються дійсністю. В інтересах впорядкованої фінансової системи кредитні спілки мають працювати в принципово рівних умовах в порівняні з іншими фінансовими інститутами та підлягати також однаковому з усіма іншими контролю. Я свідчить досвід роботи з кооперативними фінансовими організаціями в Західній Європі, той факт, що діяльність кредитних спілок внаслідок її певної специфіки потребує при включенні до банківського сектору специфічного регулювання, не протирічить всьому, що сказано вище.

2. Після вимоги Президента України до Уряду (яку він висловив в Указі від 22 липня 1999 року), вдосконалити законодавче регулювання діяльності кредитних спілок та прийняти закон про кредитні спілки в Україні, до парламенту надійшов законопроект, який відповідає принаймі мінімальним вимогам щодо законодавчого врегулювання діяльності кредитних спілок. Зокрема, в ньому нарешті врегульовано такі моменти, як застосування назви "кредитні союзи" ("Credit Unions"), нормативна основа функціонування національної асоціації кредитних спілок, а також заснування органу, який би контролював кооперативні кредитні установи. Тим самим буде підвищено стабільність законодавчої бази щодо діяльності кредитних спілок, їх членів та контрагентів. Цей закон має бути якнайшвидше прийнятий для того, щоб створити законодавчу базу для подальшого розвитку кредитних спілок в Україні.
3. В згаданому вище законопроекті кредитні спілки як і комерційні банки визначаються як кредитні інститути, єдиною відмінною рисою кредитних спілок є те, що їм не дозволено проводити певні операції, і крім того, вони мають право проводити свої операції виключно зі своїми членами. Для подальшого розвитку кооперативного фінансового сектору було б дуже добре, якби із запланованого закону про фінансовий нагляд було б виключено обмеження для кредитних спілок щодо проведення операцій тільки зі своїми членами.
4. Для отримання рівноправного положення в системі фінансових інститутів кредитним спілкам, крім того, дуже важливо інтегруватися в фінансову систему, яка передбачає фінансовий нагляд та контроль Національного банку України. Якщо новий Закон України "Про банки та банківську діяльність" від грудня 2000 року в майбутньому дозволятиме юридичну організаційну форму банків як кооперативи, то проект Закону "Про фінансові послуги", який обгрунтовує створення загальнодержавної системи фінансового нагляду, не буде протирічити йому. Новий нагляд має охоплювати не тільки групу кредитних інститутів, до яких належать комерційні банки, спеціальні кредитні інститути та кооперативні кредитні інститути, а й групу інших (небанківських) фінансових інституцій.
5. В цьому зв'язку необхідним вбачається введення системи ліцензування діяльності кредитних спілок, яка б орієнтувалася на норми та стандарти фінансового сектору взагалі, але й приймала до уваги специфічні особливості кооперативних кредитних установ.
6. Наступним важливим аспектом власне для самих кооперативних банків розвиток єдиної системи обліку господарських операцій та приведення її у відповідність до стандартів фінансового сектору країни. Така система обліку має гарантувати чітке виконання господарських операцій та подання бухгалтерської звітності, а також надавати необхідну інформацію для прийняття управлінських рішень і давати змогу проводити ефективний моніторинг діяльності та аудит.

3.2.2 Розвиток лізингу в сільському господарстві

Лізинг належить до найважливіших та часто використовуваних джерел фінансування інвестицій в умовах ринкової економіки, але також все більше і більше в умовах перехідних економік. Лізинг є ефективним способом використання основних засобів виробництва в ситуаціях, коли відсутні ліквідні кошти для придбання цих засобів виробництва (особливо машин та обладнання). Виходячи з вищезазначеного, лізинг є дуже привабливим Інструментом для

фінансування також і сільськогосподарських та інших підприємств в сільській місцевості. Тому, перспективи розвитку лізингу в Україні оцінюються як дуже добрі.

Проте сучасні обсяги лізингових операцій в Україні не відповідають значним потребам у зовнішньому фінансуванні сільського господарства та інших підприємств в сільській місцевості. Оскільки в Україні не існує спеціальних офіційних органів нагляду та реєстрації лізингових операцій, то немає і точних даних щодо кількості укладених лізингових угод та їх фінансового еквіваленту. Український лізинговий ринок є ще дуже молодим. За даними Асоціації "Укрлізинг" річний обсяг лізингових операцій в Україні не перебільшує 300 млн. грн.[13] На сьогодні в Україні існує більше 50 лізингових компаній, проте лише не більше ніж 25 з них фактично ведуть господарську діяльність. В аграрному секторі сьогодні працюють близько 16 лізингових компаній, більшість з яких заснована виробниками сільськогосподарської техніки або банками.[14] Значна частина лізингових операцій у сільському господарстві здійснюється за рахунок державного фінансування, у зв'язку з чим частка сільськогосподарського лізингу становить майже половину лізингових операцій в Україні. Постановою Кабінету Міністрів України від 18 вересня 1997 року № 1031 з метою забезпечення сільського господарства технікою і обладнанням вітчизняного виробництва в Україні був створений Державний лізинговий фонд для технічного переоснащення сільського господарства. Проте, з самого початку діяльність фонду була неефективною і він зіткнувся з проблемою масового невиконання зобов'язань лізингоодержувачами по сплаті лізингових платежів. Станом на 2 березя 2001 року аграрним підприємствам за рахунок коштів Державного лізингового фонду було надано 8 345 одиниць техніки на суму 391 млн грн. Проте, до 1 листопада 1999 року вдалося стягнути лише 15% очікуваних лізингових платежів. Станом на 1 січня 2001 року частка повернутих лізингових платежів становила все ще 20,6%! У свою чергу фонд теж не завжди вчасно розраховувався з виробниками за поставлену техніку і обладнання. З 26 липня 1999 року розпорядником коштів Державного лізингового фонду та правонаступником дирекції цього фонду встановлено державне лізингове підприємство "Украгролізинг", яке здійснює свої операції через мережу обласних філій. Сам фонд продовжує існувати і на його поповнення виділяються бюджетні кошти. Отже, заснування лізингового фонд до цього часу не призвело до сталого розвитку українського ринку лізингу. Навпаки, його існування може навіть призвести до витіснення з ринку приватних лізингових компаній.

Несприятливі умови для ведення підприємницької діяльності, як наприклад, низький рівень фінансової дисципліни, порушення умов договорів з боку лізингоодержувачів, але, передусім, також повільність і висока вартість досудового та позасудового врегулювання спорів та конфліктів, являють собою важливу перешкоду на шляху розвитку ринку лізингу в Україні. Важливим фактором є також недостатній розвиток фінансових ринків, тобто високі відсотки за кредитами та відсутність довгострокового кредитування, оскільки у світовій практиці активи лізингових компаній на 75% формуються за рахунок банківських позик.

Проте, найважливішою перешкодою для розвитку ринку лізингу в Україні є не недостатня капіталізація, а недосконаліть законодавства, що регулює лізингові відносини. Основними недоліками Закону України "Про лізинг" № 723/97-ВР від 16 грудня 1997 року є наступні:

1. Обмеження строку угод фінансового лізингу строком амортизації не менше 60 відсотків вартості основних фондів. Це значно звужує можливості сторін самостійно визначати строки лізингової угоди та зменшує кількість лізингових операцій на ринку.
2. Законодавче обмеження кола можливих лізингодавців та лізингоотримувачів лише юридичними особами – суб'єктами підприємницької діяльності та відсутність можливості вторинної передачі в лізинг об'єктів лізингу .

---

[13] За даними НБУ обсяг лізингового ринку в 1999 році склав 450 млн. грн.

[14] На жаль, не існує точних даних про кількість та умови лізингових угод в галузі сільського господарства, оскільки не всі лізингові угоди реєструються.

3. Як і раніше відсутня можливість самостійного визначення сторонами умов повернення лізингового майна. Діючою редакцією закону “Про лізинг” передбачається лише один випадок позасудового вилучення об’єкту лізингу – на основі виконавчого напису нотаріуса і лише у випадку несплати лізингоодержувачем двох чергових лізингових платежів.
4. За діючим законом сторони лізингової угоди не мають можливості самостійного визначення вартості, за якою об’єкт лізингу переходить у власність лізингоодержувача. Згідно Закону “Про лізинг” такою вартість є залишкова балансова.
5. Виходячи з цього, діючий Закон України “Про лізинг” робить лізингову діяльність малопривабливою для лізингодавців, що призводить до заміни багатьох договорів фінансового лізингу договорами продажу в кредит, оперативної оренди з правом наступного викупу, продажу з розстрочкою платежу.

Новий Закон України “Про лізинг”, який 5 квітня 2001 року пройшов друге читання у Верховній Раді, має вирішити всі ці проблеми. Тому, конче необхідно, вжити наступних невідкладних заходів:

1. Якнайшвидше прийняти нову редакцію Закону “Про лізинг”.
2. Узгодити Закони України “Про оподаткування прибутку підприємств” та “Про податок на додану вартість” із Законом “Про лізинг”.
3. Потрібно розробити та ввести ефективну та дієву процедуру регулювання спорів, що виникають між суб’єктами підприємницької діяльності.
4. Потрібно ліквідувати Державний лізинговий фонд для технічного переоснащення сільського господарства або запровадити процедуру використання його коштів на конкурсній основі. Для цього потрібно також приватизувати державну лізингову компанію “Украгролізинг”.
5. Також для лізингового ринку України потрібно ввести ефективну систему нагляду (моніторингу), яка має знайти своє місце в загальній системі фінансового нагляду.
6. Потрібно повністю відмовитись від надання спеціальних податкових пільг для лізингових компаній в цілому або в сфері сільського господарства. Фінансовий лізинг є однією з форм кредитування, а умови для всіх видів кредитування мають бути однаковими.

Будь-який прогрес в досягнення зазначених вище цілей буде сприяти не лише розвитку лізингової діяльності в Україні, а й розвитку пов’язаного з ним фінансового ринку та інших сегментів ринку кредитування країни.

4 Роль держави у формуванні фінансово-кредитної системи сільської місцевості України

Держава відіграє в процесі становлення місцевих фінансових ринків дуже важливу роль в сфері законодавчого забезпечення цього процесу та при створенні необхідних інститутів і організацій (фінансової інфраструктури). Не в останню чергу держава має також створити усі передумови для нормальної роботи системи судочинства, щоб законодавчі норми могли застосовуватися на практиці. В останні роки було досягнуто значного прогресу в багатьох місцях.

В попередніх розділах зображено необхідність розвитку фінансових ринків в сільській місцевості. При цьому держава мала відігравати свою особливу роль законодавця при розбудові відповідних інституцій та запровадженні певних законодавчих норм. Проте, поряд із цими чисто організаційно-політичними заходами існує ціла низка можливостей прямого державного втручання для підтримки певних галузей народного господарства. В Україні застосовувались і застосовуються сьогодні спеціальні заходи в сфері сільського господарства, окрім того, ще цілий ряд таких заходів дискутується: йдеться, передусім, про звільнення від сплати податку на додану вартість та фіксованого податку на землю, про списання простроченої податкової заборгованості підприємств перед держбюджетом, про систему спеціальних (інтервенційних) цін для підтримки цін на ринку, про часткове відшкодування відсотків за кредитами, про створення та фінансування державних інституцій та багато чого іншого.

Такі прямі втручання держави для підтримки певних секторів економіки є, на думку представників цих секторів або взагалі усіх, хто може отримати від цього вигоду, дуже корисними і бажаними. Проте, ефект від них щодо підвищення конкурентоспроможності у відповідних секторах економіки країни, а разом з цим і ефективність самих цих інструментів регулювання дуже рідко можна оцінити позитивно. Навпаки, як свідчать усі дослідження, які було проведено в багатьох країнах світу з цієї тематики[15], державні втручання до певних секторів економіки часто мають негативний ефект на розвиток цих секторів в середньостроковій перспективі. Проте, при цьому не беруться до уваги втрати економіки країни, вірніше суспільства в цілому.

В цілому, потрібно дуже критично підходити до оцінки державних програм розвитку, тобто втручань держави до розвитку аграрного сектору та, як правило, вони не мають бути реалізованими. На це є ціла низку причин:

1. Державне управління витратами суспільних фінансових ресурсів є, як правило, менш ефективним, ніж приватне. Неефективне управління державним лізинговим фондом та дуже негативний досвід прямого фінансування аграрного сектору в 1996-1999 роках є яскравими прикладами недостатньої ефективності державних установ. Вони були не в змозі перевірити кредитоспроможність позичальників і, крім того, їх рішення щодо надання позик були зумовленими політичним фактором. Ці заходи призвели до стимулювання зловживань та приховування податків, як про це вже повідомляла в своєму звіті за січень 2000 року Рахункова палата України.
2. Україна сьогодні не може і не повинна займатися запровадженням коштовної системи субсидування, ефект від якої є спірним. Дивує той факт, що все ще лунають вимоги щодо державного фінансування сільськогосподарських підприємств, при тому, що завдання власного фінансування мають вирішувати самі підприємства. З іншого боку, підприємства беруть на себе виконання центральних функцій держави, як наприклад, фінансування соціальної сфери та соціальне страхування. Тому, потрібно, щоб держава сконцентрувалася на виконанні своїх основних завдань, які, як зазначено вище, є не тільки передумовою для пом'якшення соціальних наслідків структурних реформ в економіці, але й можу підвищити конкурентоспроможність підприємств в сільській місцевості.
3. Багато з запропонованих заходів, як створення державних (іпотечних) банків, заснування кредитних гарантійних фондів або державних лізингових компаній, не спрацюють без відповідної законодавчої бази, про яку йшлося раніше. Навіть якщо такі інституції можуть мати позитивний ефект, то їх створення на сьогодні не є актуальним.

Відхилившись від дотримання цих загальних рекомендацій, в минулому році Уряд України запровадив часткову компенсацію ставки за кредитами комерційних банків сільськогосподарським підприємствам. Цей інструмент можна оцінити як вдалий, виходячи із форм та специфіки його застосування – не державні установи, а комерційні банки вирішують питання про надання кредиту, а разом із цим і субсидій, а також приймаючи до уваги незначні витрати бюджетних коштів для його фінансування. Про це буде йтися в подальшому.

Запровадження часткової компенсації ставки за кредитами комерційних банків

Кредитування підприємств АПК тривалий час стримувалось різними факторами, одним з яких є висока вартість кредитних ресурсів. Для збільшення доступу до кредитного ринку було запроваджено часткову компенсацію ставки з бюджету за кредитами, що надають комерційні банки сільськогосподарським підприємствам АПК для покриття поточних потреб виробництва. Спочатку існувало скептичне ставлення до цього заходу, ризикованість запропонованого

[15] Дивись аналіз з цього приводу в Штріве (1999): „Протекція українського сільського господарства – рецепт для зміцнення конкурентоспроможності на міжнародній арені?" в: Ш. Фон Крамон-Таубадель та Л. Штріве (Видав.): Реформування сільського господарства в Україні – широке поле. Vauk-Verlag, Кіль (1999), стор. 25-44.

механізму посилювалась використанням коштів Державного бюджету. Але його результати виявились позитивними.

На часткову компенсацію ставки в Державному бюджеті України 2000 року було передбачено суму в розмірі 175 млн. грн. Сам механізм компенсації реалізувався відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 25 лютого 2000р. № 398 "Про додаткові заходи щодо кредитування комплексу сільськогосподарських робіт". Розмір компенсації кредитної ставки комерційних банків становив 50% облікової ставки НБУ на день укладення кредитної угоди, але не менше 17.5% річних.

У 2000 році комерційні банки надали кредитів в АПК на суму 1.8 млрд грн. З них сільськогосподарські підприємства отримали 1.0 млрд грн. На умовах часткової компенсації ставки підприємства АПК отримали кредитів в розмірі 818 млн грн. На погашення ставки було використано 50 млн грн бюджетних коштів. Невикористання часткової компенсації з бюджету у повному обсязі пояснюється запровадженням цього механізму пізніше, ніж виробники укладали кредитні угоди з комерційними банками[16] та використання кредитів на потреби, не пов'язані з виробництвом продукції.

На умовах компенсації ставки кредити отримали 4150 підприємства АПК, з них 3800 (92%) - сільськогосподарські товаровиробники. Цей факт є безумовно позитивним, зважаючи на те, що компенсація була запроваджена з метою фінансового оздоровлення галузі сільського господарства. Вони також отримали більшу частину кредитів - 455 млн грн (56%). Серед сільськогосподарських товаровиробників кредити отримали великі, середні та малі підприємства [17].

Заслуговує на увагу той факт, що повернення кредитів у 2000 році в середньому становило 86%. Рівень виконання кредитних зобов'язань сільськогосподарськими підприємствами становив 92%. Цей факт значно посилив довіру банків до сільського господарських підприємств-позичальників.

У кредитуванні підприємств АПК на умовах часткової компенсації ставки у 2000 році прийняли участь 51 комерційний банк, з яких найбільшими кредиторами були банки "Україна" (25%), "Аваль" (21%), "Промінвестбанк" (16%), "Укрсоцбанк" (5%), "Приватбанк" (5%). Найнижча кредитна ставка становила 28%, найвища 60% річних.

За результатами позитивного досвіду у 2001 році продовжена практика кредитування підприємств АПК на умовах часткової компенсації ставки комерційних банків. Згідно із Законом України від 7 грудня 2000 р. № 2120-III "Про Державний бюджет України на 2001 рік" на цей захід в Державному бюджеті України передбачено кошти, в розмірі 150 млн грн. Порядок надання компенсації у 2001 році визначений Постановою Кабінету Міністрів України від 27 січня 2001 року №59 "Про часткову компенсацію ставки за кредитами комерційних банків, що надаються сільськогосподарським товаровиробникам та іншим підприємствам агропромислового комплексу". На відміну від 2000 року, запропонований диференційований підхід до розміру компенсації із збільшенням її розміру для сільськогосподарських товаровиробників та зерно-заготівельних і зерно-переробних підприємств до 70% облікової ставки НБУ на день укладання угоди. Для інших підприємств агропромислового комплексу вона становить 50%.

Незважаючи на зменшення суми, передбаченої на компенсацію в Державному бюджеті України 2001 року (на 25 млн грн проти 2000 року) та збільшення розміру компенсації для окремих позичальників, обсяг кредитів що буде залучений в АПК у 2001 році значно збільшиться. Це пояснюється макроекономічним фактором, зокрема зниженням облікової ставки НБУ (як і комерційних банків)[18], що потребує меншої суми компенсації, а також спрямуванням третини

---

[16] Спрямування бюджетних коштів на часткову компенсацію ставки стало можливим лише з прийняттям Закону України від 11 травня 2000 року № 1712 "Про внесення змін до Закону України "Про Державний бюджет України на 2000 рік", в якому окремою статтею було визначено фінансування компенсації.

[17] Фермерські господарства зокрема отримали 4% загальної суми кредитів наданих сільськогосподарським виробникам.

[18] На початок 2001 року облікова ставка НБУ становила 27% проти 56% на початок 2000 року

суми (50 млн грн) бюджетних коштів на компенсацію ставки за кредитами, середній термін використання яких становить 3-4 місяці (для закупівлі продукції та надання послуг сільськогосподарським виробникам). Вже в першому кварталі 2001 року на умовах компенсації ставки комерційні банки надали кредити в АПК на суму більше 800 млн грн, що дорівнює обсягам кредитування у 2000 році.

Запровадження механізму часткової компенсації має переваги і для кредиторів, і для позичальників. Він відроджує систему грошового кредитування та розрахунків, гарантує кредиторам повернення принаймні половини суми процентів, для позичальників зменшує вартість кредиту. Важливим заходом, який супроводжував механізм компенсації є відкриття окремих рахунків для розрахунків з банками[19]. В умовах "заблокованих" рахунків він зігрів виключну роль у виконанні кредитних зобов'язань. Разом з тим, механізм часткової компенсації не вирішує усі проблемні питання кредитування сільського господарства.

Механізм компенсації ставки за кредитами комерційних банків відіграв визначальну роль у встановленні відносин між банками та сільськогосподарськими підприємствами. При цьому, Україна обрала дуже вдалий механізм надання кредитів. На відміну від практики інших країн в Україні передусім не державні установи, а комерційні банки були відповідальними за надання кредитів. Оскільки банки при цьому брали на себе значні ризики, вони були і самі зацікавлені в тому, щоб оцінку кредитоспроможності позичальника було проведено якомога краще.

Але незважаючи на це, в Україні постає питання про продовження надання часткової компенсації ставок по кредитах комерційних банків. З одного боку, протягом 2000 та початку 2001 років в Україні спостерігається помітне зниження ставок за кредитами комерційних банків. При збереженні тенденції до зменшення ставок по кредитах, яке буде спостерігатися й далі за умов подальшої макроекономічної стабілізації, продовження програми субсидування буде нелогічним. Крім того, навіть такі заходи пов'язані із витратами бюджетних коштів, і тому в майбутньому постане питання, чи не було б розумним витрачати ці кошти якось по-іншому. Отже, часткова компенсація ставки за кредитами комерційних банків має стати тимчасовим заходом, який є ефективним протягом певного перехідного періоду, і тому може тривати ще не більше 1-2 років. В середньостроковому ж плані потрібно віддати перевагу переведенню фінансування для запровадження заходів, які було описано в попередніх розділах.

Висновки

Метою розвитку сільської місцевості України є стале поліпшення умов життя населення на селі. Передумовою для цього є створення фінансової системи, яка відповідає потребам не лише сільського господарства, а й усіх підприємств сільської місцевості і його населення. Тому така фінансова система не повинна бути орієнтованою лише на мобілізацію кредитів для одного сектора. Вона має виконувати низку функцій, починаючи мобілізацією вкладів і закінчуючи наданням позичкового капіталу для усіх підприємств сільської місцевості.

Однак створення фінансових ринків на селі не є простим і вузьким завданням. Його не можна вирішити прийняттям відповідної постанови або наказу. Виконання цього завдання залежить від створення низки передумов. Хоча держава і відіграє важливу роль у цьому процесі, але досвід багатьох країн Західної Європи свідчить про те, що пряме втручання держави і субсидування, не кажучи вже про створення державних організацій або банків, не мали бажаних результатів і були часто дуже дорогими заходами. Це завдання не можна вирішити без участі держави.

---

[19] На них зараховувалось до 50% виручки підприємства за умови подальшого використання цих коштів на погашення кредитів банків, відсотків за їх користування, на фінансування комплексу сільськогосподарських робіт

Для подальшого розвитку фінансових ринків на селі необхідно створити передумови, які докладно представлені у даній роботі:

- Головною передумовою є кредитоспроможність підприємств. Вони мають бути в змозі засвідчити свою прибутковість і спроможність повернути кредит. Для значної кількості нерентабельних українських підприємств це означає, що спочатку вони мають мобілізувати свій внутрішній потенціал, тобто повинні провести реструктуризацію для того, щоб бути спроможними взяти та повернути кредит.
- Для забезпечення кредитів банки вимагають гарантій їх повернення і це є проблемою для багатьох українських підприємств, оскільки поки-що в країні не використовується низка можливостей для забезпечення кредитів. Через створення системи складських розписок та системи іпотечного кредитування у майбутньому можуть бути закладені основи щодо забезпечення повернення коротко - та довгострокових кредитів. Проте створення фонду кредитних гарантій в Україні здається недоречним. Натомість важливим є забезпечення з боку держави захисту прав кредиторів та позичальників. Це, стосується зокрема створення ефективної та швидкої процедури банкрутства.
- Деякі з українських банків мали значні успіхи у фінансуванні аграрного сектору у 2000 році. Але, все-таки, спроможність українського банківського сектору значно відстає від банків країн Центральної Європи (з перехідної економікою). Незважаючи на прийняті зміни в банківському законодавстві, в структурі цього сектору до цього часу не відбулося значних змін. І досі існує багато банків, які працюють неефективно. Ця неефективність відображається у високій вартості банківських послуг, у значній різниці між відсотковими ставками по кредитах та депозитах. Це є причиною того, що мобілізація вкладів через низькі відсоткові ставки по них та достатній обсяг кредитів через високі відсотки і досі значно відстає від можливостей, які міг би запропонувати ефективний банківський сектор. Ефективні банки України могли б стати ядром для розвитку усього сектору.
- Поряд з банками, необхідно також і надалі розвивати небанківські фінансові установи у сільській місцевості. Особливо кредитні спілки та кооперативні банки, що створюються на їхній основі, у майбутньому можуть відігравати зростаючу роль як для мобілізації вкладів, так і для надання, насамперед, невеликих кредитів. Завдяки цьому, вони можуть зайняти нішу, яку в Україні досі не займав жоден банк. В інтересах упорядкованої кредитної системи необхідно, щоб для них були створені такі ж умови, і щоб вони підлягали такому ж контролю, як і увесь банківський сектор. Крім цього, для майбутнього розвитку необхідно також рекомендувати, щоб кооперативні банки були інтегровані у фінансову систему із застосуванням фінансового нагляду та контролю з боку Національного банку.
- Лізинг є одним із найважливіших джерел, яке найчастіше використовується для фінансування інвестицій у ринковій економіці, а також у зростаючій мірі і в країнах з перехідною економікою. Він є привабливим інструментом, у першу чергу, для фінансування сільськогосподарських підприємств, а також малих та середніх підприємств у сільській місцевості. Закон “Про лізинг №723/97-ВР від 16.12.1997 р. містить значні недоліки, які необхідно скасувати прийняттям нової редакції Закону. Тому потрібно якомога швидше прийняти цей Закон. Поряд з цим, необхідно привести у відповідність Закони про оподаткування прибутку і про податок на додану вартість, а також створити необхідний нагляд за лізинговий ринком.
- Держава повинна взяти на себе низку важливих завдань щодо розвитку фінансових ринків у сільській місцевості, які були представлені вище. Крім цього, у багатьох країнах світу існують намагання держави стосовно безпосереднього втручання у фінансові ринки на селі. У першу чергу, фінансування аграрного сектору обґрунтовується особливостями цього сектору. Але більшість із цих намагань щодо безпосередньої підтримки з боку держави, в цілому, не призвели до сталого розвитку фінансових ринків у сільській місцевості і частково мали навіть негативні ефекти.

Протягом певного перехідного періоду потрібно застосувати заходи щодо часткової компенсації відсоткових ставок. Цей захід вже застосовано в Україні. Протягом останнього року були досягнуті певні успіхи, тому що за надання кредитів і, тим самим, субсидій відповідальними були банки, а не державні установи.

Поряд з цим, Україна все ж таки має скористатися міжнародним досвідом і уникнути "дорогих" помилок. Перш ніж думати про програми субсидування з метою фінансування сільського господарства, необхідно сконцентрувати намагання на створенні передумов для розвитку цих ринків, як було представлено у даній роботі. Крім цього, необхідно повністю відмовитися від створення державних установ, тому що і вони не зможуть функціонувати, якщо не будуть створені основні передумови для розвитку фінансових ринків у сільській місцевості.

Травень 2001 р.